

AD FONTES MUSICES K PRAMENŮM HUDBY

Nově objevený český rukopis z doby krále Jiřího

Eliška Baťová

Jedna z iniciál s podobiznou Jiřího z Poděbrad v jeho soukromé modlitební knižce. New York, Pierpont Morgan Library, rkp. M.921, f. 33r.

Pokud se někdo z vážených čtenářů díky nadepsanému titulku těší na příběh zaprášeného svazku nalezeného kdysi v zapomenuté farní skříni, jako tomu bylo v případě *Jistebnického kancionálu*, bude nejspíš zklamán. Díky současné digitalizaci katalogů se totiž v poslední době daří znovuobjevovat prameny, které už odnepaměti patří do fondů hlavních českých knihoven a archivů a které přesto z různých důvodů unikly badatelské pozornosti. Tak je tomu i u hudebního rukopisu, jenž zůstal zapomenut i přesto, že v sobě nese jméno krále Jiřího z Poděbrad.

Heřmaňský rukopis

Nejpozději v polovině 18. století, tedy v době působení Chrystofera Miklise jako prefekta klementinské knihovny (1748–1757), byl v jejích fondech chován papírový kodex kvartového formátu o 188 foliích, označený na nově nabíleném hřbetu červenou signaturou Y III 10. Stejnou příslušnost ukazuje i exlibris s textem „*Cesari Collegij So[ciet]atis Jesu Prage*“. Katalog z roku 1781 podává stručnou informaci o obsahu knihy včetně jejího základního datačního vymezení, totiž že jde o notovaný český chorální rukopis z 15. století. Josef Jungmann uvádí knihu roku 1849 již pod současnou signaturou XVII F 3, ale řadí ji v rozporu s jezuitským údajem do 16. století. Snad pod vlivem tohoto vročení zůstal pramen zcela nepovšimnut Zdeňkem Nejedlým, což způsobilo nejen jeho opomíjení dalších více než sto let, ale i ochuzení se o možnost srovnání s *Jistebnickým kancionálem*, jenž se tak stal jediným modelem husitské liturgie – a to i přesto, že Josef Truhlář se ve svém katalogu z roku 1906 věnuje obsahu pramene poměrně podrobně (souhrnně jej charakterizuje jako „*Chorální knihu zpěvů liturgických, zejména velikonočních, téměř veskrz notami opatřených*“) a řadí jej „zpět“ do 15. století.

K provenienci rukopisu se nám do dnešních dnů dochovalo jen velmi málo indicií. Takřka vše, o co se můžeme opřít, je řečeno v krátkém přípisu: „*ff [= feria] vj [= sexta] magna 1562 létha na Heřmani dcerám svým a vsi sem zpíval zpívaný modlitby.*“ Díky této zmínce se dozvídáme, že na velký pátek roku 1562 byl rukopis užíván ve vsi jménem Heřmaň. Ani to nám příliš nepomůže, neboť obce s tímto názvem, v nichž se nachází od středověku doložený kostel, jsou dvě – jihočeská Heřmaň ležící mezi Protivínem a Piskem a Heřmaň u Chotěboře na řece Doubravě. Přesnější doklady, jež by naznačily, kam máme obrátit svoji pozornost, však zatím chybí. Jako poněkud pravděpodobnější se jeví spojovat rukopis XVII F 3 s Heřmaní u Chotěboře, a to z důvodu teritoriálního napojení na velká utrakvistická města východních Čech. Zdá se totiž, že příbuzný repertoár je dochován především v rukopisech spojovaných s Prahou a v pramenech východočeského a slezského původu. Zásadnějším problémem je ovšem původní provenienci pramene. Jeho užívání v Heřmaní mohlo vzniknout druhotně, ať už darem či koupí, jak to známe v mnohých případech českých graduálů.

Otisk doby krále Jiřího

Papír, který je u nedatovaných pramenů zásadním vodítkem k určení jejich stáří, obsa-

huje v našem případě celkem pět druhů filigránů, přičemž každá obsahově ucelená složka či jejich skupina má filigrán vlastní, případně vlastní kombinaci dvou vodoznaků. Datace filigránů se v zásadě dělí do dvou skupin: První část rukopisu lze datovat do 2. poloviny 50. let 15. století, druhá část se pak řadí do 60. let 15. století, a to opět spíše do jejich 2. poloviny. Celkově tedy vodoznaky ukazují na širší rozmezí přibližně mezi lety 1455–1470.

O dataci rukopisu nám však ještě přesněji vypovídá pasáž v závěru velikonočního zpěvu *Exultet*: „*Protož prosímě tě, Hospodine, aby nás, sluhy tvé, všecko žakovstvo i přenábožný lid tvooj i náměstky tvé, kterýmž si poručil, aťby byli věrní zprávce lidu tvého, i krále našeho Jiříe i královnu naši Johanu i se vším lidem křesťanským tyto svátky velikonočně račiž zachovati, pójče nám pokojných časuov.*“ Přestože se jedná o standardní liturgickou formuli, kterou na úvod vigílie pronášel kněz v každém kostele českého království, je zde dochovaná zmínka o králi Jiřím z Poděbrad poměrně unikátní záležitostí. Oproti latinské formě modlitby je v námi sledovaném úryvku vypuštěn výčet církevních hodnostářů a král je jako jediný jmenován v čele „*všeho lidu křesťanského.*“ Tato jeho – byť především liturgicky formulovaná – charakteristika je v pozoruhodném souladu s nedávným poznatkem

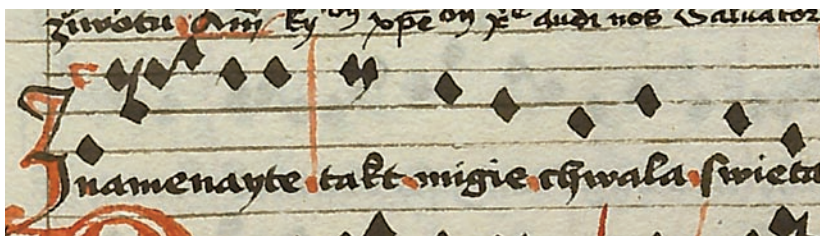
Iniciály a písmo. Praha, Národní knihovna České republiky, rkp. XVII F 3, f. 56r a 61r.

o sebezpřítomnosti Jiřího jako pokračovatele starozákonních králů Davida a Šalamouna. Další pasáže, u níž je možno uvažovat o spojení s králem Jiřím, je veršik „Znamenajte, takt mije chvála světa“, jehož vynotovaná melodie představuje citát antifony „Tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam“. Spojení textu, jenž se zpíval při papežské korunovaci, zatímco byl pálen chomáč koudele vyzdvížený na tyči, aby bylo novému papeži zřetelně zvěstováno, jak „pomíjí světská sláva“ („Pater sancte, sic transit gloria mundi“), s melodií odkazující na svatého Petra jako hlavu církve se navíc objevuje v jisté návaznosti na výše citovanou prosbu za krále Jiřího. Nakolik mohl tento odkaz na pomíjivost světského panování skutečně souviset s Jiřího vládou musí však odhalit budoucí výzkum.

Zkoumání panovníkova otisku v uměleckých dílech spojených se sakrálním kontextem ukazuje i další paralely. Illuminace v králově soukromé modlitební knižce obsahují kromě několika podobizen mimo jiné i oblíbenou pašijovou scénu Krista na hoře Olivetské, která upomíná na texty nebiblických lamentací a pašijí z našeho rukopisu. Jeho textovým důrazům však ještě více odpovídá slavná Jiřího socha v nadživotní velikosti, která byla v letech 1462–1463 vsazena jako reakce na zrušení kompaktního výklenku v západním průčelí Týnského chrámu v Praze. Měla v rukou meč a kalich a také nad sochou se skvěl velký kalich s nápisem „Veritas vincit“. Ještě výš pak byl umístěn kříž, symbol vykupitelského díla Kristova. Přestože monumentalita a sebevědomí, s jakým byl zobrazen žijící panovník, byla na svou dobu mimořádná, umístění obou symbolů nad sochou stále upozorňovalo, že prolitá krev Kristova a pravda (zákonu Božího) je výš než jejich pozemský ochránce. Stejně jako v případě Týnského chrámu je i v rukopisu XVII F 3 pozemská autorita panovníka vedoucího celý křesťanský lid omezena – a to kontextem obsaženého liturgie. V něm jsou zdůrazněny motivy marnosti světské slávy (kromě zmíněné formule „Znamenajte, takt mije chvála světa“ také česká varianta tropu *Ach, homo, perpende, fragillis*), eucharistickým otázkám a Kristově kříži je pak věnována sama podstata velikonočních bohoslužeb. Na několika místech je také explicitně zmíněn význam kalicha.

Obsažený repertoár

Rukopis XVII F 3 obsahuje 109 zpěvů a modliteb, z nichž 100 je opatřeno notací a jen 9 je nenotovaných. Celkem 84 zpěvů je českých, latinsky psaná je necelá čtvrtina repertoáru (tj. 25 zpěvních částí). Celé původní jádro rukopisu (102 položek) tvoří chorální zpěvy antifonáře a misálu, neobjevíme tu tedy menzurální písně, které reprezentují nejhojněji dochovanou formu českého kostelního zpěvu 2. poloviny 15. století. Celá pětina obsahu je nicméně věnována strofickým skladbám, mezi nimiž najdeme nebiblické lamentace, rýmované tropy i svébytné parafráze hymnů.

Spojení citátů: „Pater sancte, sic transit gloria mundi“ (text) a „Tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam“ (melodie). Praha, Národní knihovna České republiky, rkp. XVII F 3, f. 145r.

První ucelenou částí rukopisu je antifonář s velkopátečními responsorii, zpěvy k uctívání kříže, hymny, lamentacemi k matutinu Velikonočního tridua, řadou nebiblických lamentací a skupinou tropů. Druhá, misálová část rukopisu obsahuje pak vedle pašijí a zpěvů ke Svatému týdnu zejména preface k celému církevnímu roku. Skladbou repertoáru se rukopis XVII F 3 podobá pramenům typu *cantionaria*, kdy jsou v jednotlivých oddílech vždy shromážděny zpěvy příbuzného druhu a užití. Zejména repertoár liturgických lamentací a preface je však oproti těmto sbírkám aktuální chorální tvorby redigován v ucelený a kompletní celek. Vzhledem k tomu, že jde převážně o zpěvy ke Svatému týdnu, působí rukopis poměrně jednotným a ve velmi podstatné míře také melodicky i obsahově provázaným dojmem.

Jak vypadal husitský zpěv?

V případě *Jistebnického kancionálu* jsme si zvykli předpokládat, že jeho obsah byl interpretován zástupci husitů a má tak přímou souvislost s „revolučním“ hnutím. Rukopis XVII F 3 staví před oči v minulosti méně akcentovanou (i když už z *Jistebnického kancionálu* známou) část repertoáru – a klade tak otázku, nakolik se zde odráží vzednutí nového boje za obranu „pravdy a jazyka českého“ v době poděbradské. Modlitba za Jiřího z Poděbrad v čele všeho křesťanského lidu, v textech tropů přítomná prosba o „pomoc Čechuom“ skrze přijímání z kalicha a kritika církevních i světských „svůdců“ svědčí o stejném myšlenkovém zázemí, jaké zplodilo roku 1469 manifest tři tisíc obránců „pravdy a jazyka českého“. Na příkladu české verze tropu *Ach, homo, perpende, fragillis*, který je na okraji listu doplněn o sloky představující souhrn dobového husitského učení (*Ach, ó křesťané věrní, znamenajte*), lze však zároveň doložit pokus umístit aktuální myšlenky do roviny „glos“ *in margine* a nenarušit jimi liturgické texty. Jde tak zřejmě o snahu ponechat katolickou stranou hojně kritizované „heretické“ písně – které se jinak v rukopise striktně nevyskytují – mimo hlavní zápis pramene.

Význam pramene

Přestože bohužel nemáme mnoho srovnávacího materiálu, můžeme v souhrnu konstatovat, že po stránce paleografické i z hlediska celistvosti koncepce písařova záměru se jedná o nejkvalitnější dochovaný rukopis s českou liturgií z 2. poloviny 15. století, který svým zpracováním předčí i obsahově

daleko bohatší *Jistebnický kancionál*. Větší na obsažených skladeb byla již sice známá z předchozího výzkumu, teprve s novým shromážděním konkordancí se však ukazuje bohatství této repertoárové vrstvy. Kromě řady historicky cenných jednotlivostí ukazují zpěvy antifonáře a misálu důležitou skutečnost, a to existenci odlišného, ale vývojově možná vlivnějšího překladu částí liturgie, než jaký představuje *Jistebnický kancionál*. Rukopis je navíc důležitým pramenem nebiblických lamentací a tropů, které lze vnímat jako podstatný vývojový článek na cestě k jednomu z typů české reformační duchovní písně. Ukazuje se totiž, že pokud v tvorbě latinských *cantiones* vládne v 15. století již jen jednoduché kopírování a poměrně schematické přeracovávání, v oblasti tvorby v češtině se pod vlivem reformních myšlenek odehrává poměrně zajímavý proces, v němž se hudební i textová složka stávají svébytným laickým výkladem a komentářem k liturgickému dění.

Rukopis XVII F 3 – přestože stále ještě nemá žádné zařazení poetičtější jméno – bude tedy snad v budoucnu sloužit nejen jako pramen krásného jednohlasého velikonočního repertoáru v češtině (jak už si ho začínají všimnout pěvecké sbory), ale i jako objekt dalšího zkoumání a důvod k přehodnocování dosavadních znalostí o husitském zpěvu.

Základní literatura

- Eliška BAŤOVÁ: *Opomíjený pramen husitského zpěvu doby poděbradské a repertoár cantiones hebdomadae sanctae*, *Hudební věda* 51 (2014), č. 3–4, s. 229–276.
- Milena BARTLOVÁ: *Vlastní cestou. Výtvarné umění ve službách vladařské reprezentace Jiřího z Poděbrad a českých stavů v době jagellonské*, in: *Lesk královského majestátu ve středověku*, ed. Lenka Bobková, Mlada Holá, Praha – Litomyšl 2005, s. 243–258.
- David Ralph HOLETON, Hana VLHOVÁ-WÖRNER (eds.): *Jistebnický kancionál*, sv. 1: *Graduale*, Brno 2005.
- Josef TRUHLÁŘ: *Katalog českých rukopisů C. k. veřejné a universitní knihovny pražské*, Praha 1906, s. 92, č. 233.
- Marek ŽÁGORA: *Jiří z Poděbrad ve vizuálních pramenech pozdního středověku a počátku novověku*, *Východočeské listy historické* 25 (2008), s. 67–78. ■

Připraveno ve spolupráci s výzkumným centrem Musica Rudolphina. <http://www.bibemus.org/musicarudolphina/>